

AYDIN OĞULLARINDAN İSA BEY CAMİ'İ

AZİZ OGAN

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğünden Emekli

Yurdumuzda Efes - Ayasuluk harabeleri kadar çeşitli, eski medeniyet eserlerini bir araya toplayan yerler pek azdır. Gerçi Milet¹ harabeleri üzerinde sonradan kurulan Balat köyünde Menteşeoğulları'na ait bir iki hamam enkazıyla Selçuk medeniyet ve san'atının bir incisi olan İlyas Bey camii bulunmakta ise de, çokluk ve büyüklük yönünden hiçbir zaman Aydınöğulları'nın (1300-1403) beylik merkezi olan Ayasuluk'taki mebani derecesine ulaşamazlar. Zaten Balat ile Ayasuluk, coğrafi bakımdan ölçülecek olursa, Büyük Menderes'in sürüklediği kum ve çamurla denizden karaya inkilâp eden, ucu bucağı olmayan geniş bir ovanın sonunda, kış mevsiminde Milas'tan gayrı kasabalarla irtibatı kesilen Balat'ın âdeta kapalı bir hale gelmesine mukabil Ayasuluğ'un, gayet işlek olan Aydın-Tire-İzmir ve sair kervan yolları üstünde bulunmasının ona siyasal ve ekonomik alanda önemli bir yer vermiş olduğu görülür. Bu yüzdendir ki Efes'in arkaik devirden itibaren daima üstün ve mümtaz bir mevkide bulunmasını şehrin tabii ve coğrafi durumuna borçlu olduğunu itiraf etmek lâzımdır.

Selçuklular'dan sonra Aydınöğulları'nın eline geçerek bunların idare merkezi olan Türk Ayasuluk'dan bahset-

¹ Milet, Söke kazasının tahminen 25: 30 kilometre güneyinde ve Menderes nehri kenarındadır. Vaktiyle deniz kıyısı bir şehir iken halen denizden yedi, sekiz kilometre içeride kalmış ve iç limanı da büyük bir göl halini almıştır. Bafî adını alan gölün uzunluğu altı kilometre olup içinde dört adacık bulunmaktadır. Suyu el'an tuzludur.

meden evvel² kadimde İyonya'nın en eski ve baş şehri olan Efes'in sahne olduğu olayları sırayla göstermek icabedecektir.

Efes şehri, eski bir zamanda bu havanın en eski yerlileri olan Leleçler ile Karyahlar tarafından kurulmuştur. Sonraları burayı istilâ eden İyonyalılar tarafından şehrin birkaç defa yeri değiştirildi ise de Efesos (Ephesus) adına dokuşulmadı. İyonyalıların şehri zapt ve istilâları hayli uzun sürmüştü. Çünkü Efes'in yerli halkı İyonya göçmenlerini istemiyor ve şiddetle mukavemet gösteriyorlardı. Fakat civar adalarda uygun fırsat bekleyen bu kafilenin reisi Atina kiralının oğlu Androkles, uzun mücadelelerden sonra şehre çıkabildi ve nihayet İyonya san'at ve medeniyeti, burada bulduğu eski medeniyete hâkim oldu. Ve bu gelişen medeniyetin ortaya çıkardığı parlak san'at eserleri kendilerinden sonra gelenler için de sevilen ve kopya edilen birer güzellik örneği olarak devam etti.

M. Ö. 560 da Lidyalıların eline geçene kadar müstakil kalan Efes'in büyük bir refah ve mamuriyete mazhar olduğuna şüphe yoktur. M. Ö. VI. asırda Krezüs'ün geniş yardımıyla yine aynı yerde Diyana Mâbedi kurulunca şehrin oturları tapınağın güney kısmındaki geniş alana yerleştirildi. Ve nihayet bilindiği gibi bu tapınak Herostratos adında biri tarafından yakıldı. (M. Ö. 356). Fakat İskender Anadolu'ya geçince, yanması kendi doğduğu geceye rastlayan,

² Agiyos Teologos'tan alınmıştır; (söylenen aziz) mânasına gelir. Tren durak yeri Selçuk, bucağın adı, Akıncılardır.

bu tapınağın yeniden kurulmasını emretti, kuruculuk sıfatı İskender'e bahşedilmemek için Efesliler tarafından yapıp tamamlanan bu tapınak, ebadca evvelkinden daha geniş tutuldu.

İngiliz arkeologları tarafından toprak altından çıkarılan bu tapınak, M. Ö. 262 yılında Got'ların tahribine kadar gerek cesameti ve gerek ihtiva ettiği hediye ve tekaddümlerden ötürü Artemis kültü'nün senelerce yüksek kutsallığını korudu.

Efes, Büyük İskender'in haleflerinden Lisimahos'a geçtiği vakit Korossos = Bülbüldağı, Pion = Panayırdağı'nın üstlerinde enkazı henüz ayakta duran cesim kesme ve yontma taşlarla yapılmış bir sur içine alınarak yeni şehrin buraya nakli kararlaştırılmıştı. Fakat Efesliler, Lisimahos'un hazırladığı bu sur içindeki şehre girip oturmayı arzu etmiyerek Diyana Mâbedi civarındaki eski yerlerinde kalmağı tercih ediyorlardı.

Lisimahos, kurduğu bu yeni şehre halkın güzellikle girmeyeceğine kani olunca, şiddetli yağmurları fırsat sayıp su yollarını kapattı, eski şehri su içinde bıraktı, halk tabiatıyla bundan böyle sur içinde yerleşmek zorunda kaldı.

Efes'in nüfusunu çoğaltmak isteyen Lisimahos, civardaki Lebedos = Gümüldür, Notyon ve Kolofon = Değirmendere ve Ahmetbeyli sahilinde oturanları Efes'e getirtti ve bu yeni şehri tiyatro, Agora ve saire gibi bir çok umumi binalarla süsledi ve Artemis mâbediyle yeni kurulan şehir arasında, takriben iki kilometre mermer döşeli kutsal yol denilen bir cadde yaptırttı³.

Efes, Romalılar eline geçtikten sonra Anadolu eyaletleri umumi valilik merkezi haline getirildiğinden eski bayındırlığını korudu⁴.

³ Bu cadde Ketenciler çarşısından başlar ve Tiyatronun önünden geçip Panayırdağı'nın kuzey eteklerinden dolaşarak mâbedin önünde son bulur.

⁴ Umumi valiler de bir hayli imarlarda bulundular. Meşhur Efes kütüphanesi Selsus isminde bir vali tarafından inşa edilmiştir. Hafriyat esnasında meydana çıkarılmış olan heykeli İstanbul Müzesi'nde musanna lâhdi de kütüphane binasının alt katında bulunmaktadır.

Kazı neticesinde bugün gördüğümüz müteaddit mâbet, hamam ve jimnaslar, odconlar, stadyonlar, nimfeumlar, kütüphaneler, mezar anıtları hep o devirden kalma eserlerdir. Sen Pol'un hıristiyanlığı yaymak için ilk uğradığı yerlerden biri olmasına rağmen, Efes'de putperestlik hayli zaman ve hattâ bazı yazarların ifadelerine göre altıncı asra kadar devam etti. Hıristiyanlığın yayılmasından sonra oturları azalan şehir, kendisini bu büyük sur içinde emniyette görmiyerek çevresi daha küçük olarak inşa edilen ikinci bir sur içine alındı⁵.

Efes'in yanından geçen Kayıstro (Caystrus) yani Küçük Menderes'in sürüklediği kum ve çamur sahili uzaklaştıkça yer yer bataklıklar ortaya çıkıyor ve bu yüzden şehir sağlığa zararlı bir hal alıyordu. Bunun içindir ki, halk Ayasuluk şatolarının bulunduğu dağın eteklerine çekilmekte devam ediyordu. Bu göçme keyfiyeti senelerce devam etti. Nihayet Bizans imparatorlarından Justinien'in (527 - 565) İstanbul'daki Ayasofya'ya eş olacak derecede yaptırdığı Sen Jan kilisesi ise halkın bu civarda göçme ve toplanma işini hızılaştırdı. Artık VI. yüzyıldan sonra Lisimahos Efes'inde kimse kalmadı ve putperest kalıntılarında, esasen daha bir kaç asır evvel başlamış olan tahribat⁶ hıristiyan dininin imparatorluğun resmî dini olarak ilânından sonra, daha fazla ilerliyerek Efes, Bizanslı için hazırlanmış bir taş ocağı oldu ve diğer taraftan yer sarsıntıları gibi tabîî hâdiseler ayakta kalan eski Efes'in ve hattâ yeni Efes'in mebanisini yıkmakta devam ediyordu.

İşte Ayasuluk, çeşitli bahtsızlığa uğrayarak nüfusu azalmış, eski debdebe ve

⁵ Bizans devrine ait bu surlar, Panayırdağı'nın güney tarafından inerek Klodius mâbedini dışarda bırakıp limanda son bulur. Gene buradan başlayan bir sur Serapion tapınağından geçerek Stadyonu kucaklar ve Ashab-ı Kehl'in mağaralarını içine alarak öteki sur ile birleşir.

⁶ Milâdın 75 inci yılında Efes'i ziyaret eden Mucianus isminde bir zat mâbedin inşası üzerinden 400 sene geçmiş olmasına rağmen iyi bir durumda olduğunu kaydeder.

ihtişamından bir şey kalmıyarak fakir ve harap bir halde Selçukluların eline geçmişti. Türk beylerinin tevarüs ettikleri şey, tabiatın bu havalıye bahşettiği güzellik ve servetten başka bir şey olmamıştır.

Buraya kadar Efes şehrinin kuruluş, gelişme ve nihayet Bizanslılar devrinde sönme olaylarına şöylece bir göz gezdirmiş olduk.

Nehirlerin taşıp mâmurelerin çamura dönmesi, dağ göçmeleri ve yer sarsıntuları gibi tabii hâdiseler yüzünden sönüp giden mesut ve parlak medeniyetlerin kalıntıları, çok defalar bazı yerlerde sekiz, on metre toprak altında kalarak varlıklarını gizlemişlerdir. Efes'in ihtiva ettiği mâbet, tiyatro, jimnas, hamam, kütüphane, agora ve sair binaların keşif ve meydana çıkarılmalarının yarım asır önce buralarda başlayan ve metodik bir surette devam eden arkeolojik araştırmaların neticesinde mümkün olduğunu itiraf etmek lâzımdır. Yoksa eski literatürler, tarihî menkulât; arkeolojik kazıların meydana koyduğu gerçek ve reel belgeler kadar bizi aydınlatmağa yeter olamazlar. Zaten arkeoloji ilmi olmadan tarih tedvin edilemez, nazariyesi öteden beri kabul olunmuş bir hakikattir. Buna göre, asıl konumuza geçmeden evvel Efes'de yapılan eski eserler kazısından alınan sonuçları kısaca incelemek faydadan hâli olmayacaktır.

Efes'de ilk önce ilmî ve metodik kaidelere dayanarak kazı yapan İngiliz arkeologlarından Mr. Wood olmuştur. British Museum adına hareket eden bu zat, 1869 da Türkiye hükûmetinin müsaadesini alarak Diyana mâbedi üzerinde kazıya başlamıştı. Kendisi tam yedi sene süren bir incelemeden sonra mâbedin yerini bulabilmiş ve beş yıl devam eden kazıya 1874 de ara vermişti. Daha sonra gene British Museum'dan Hogarth da 1904 - 1905 senelerinde kazıya devam etmişti. Bina, 109 metre uzunluk ve 55 metre genişlikte bir saha üzerine oturtulmuştu. Küçük cepheleri sekizer, uzun cepheleri yirmişer sütunlu olup iyonik nizamında ve dipter şeklinde idi. Sütunlarının mecmu adedinin 127 yi

bulduğunu söylersek cesameti hakkında bir fikir vermiş oluruz. Buranın kazısında vaktiyle Artemis tanrıçası'na yapılmış olan hediye ve takaddümelere arkaik devrinc ait altın ve fildişinden yapılmış heykelciklerle diğer çok mühim eserler bulunmuştu⁷.

Diğer yandan Viyana Müzesi adına hareket eden Mr. Bendorf ve ondan sonra da Reich, hükûmetimize başvurarak kazı izni almışlardır. Avusturyalılar çalışmalarını sur içine kadar uzatıp Diyana mâbediyle uğraşmamışlar, şehrin birçok umumi binasını meydana çıkarmağa çalışarak, kazıya 1913 yılına kadar devam etmişlerdir. Bu süre içinde tiyatro, tiyatronun önünden limana kadar uzanan 500 metre uzunluğundaki mermer döşeli ve iki tarafı revaklı Arkadiana caddesi, rıhtım ve liman tesisleri, Klodius mâbedi, Agora, Selsus kütüphanesi, Ketenciler çarşısı, çifte kiliseler, Diyana mâbedinde nihayetlenen mermer cadde -kısmen- Serapion mâbedi, stadion ve sair bir çok binalar meydana çıkarılmıştır.

Umumî harpten sonra Maarif Vekâletinin emirleri ve para yardımlarıyla İzmir Müzesi adına Viyana Üniversitesi profesörlerinden ve Eski eserler Enstitüsü üyelerinden Dr. J. Keil ile bu satırları yazan Aziz Ogan işbirliği yaparak 1926 dan itibaren dört yıl kadar kazıya devam etmişlerdir. Beraberce yapılan bu kazıda, Efes'in yer altında kalmış olan, aşağıda adlarını sayacağımız, bir hayli muazzam binaları daha bulunmuş ve İzmir Merkez Müzesiyle Efes Mahalli Müzesi'ni zenginleştiren bir çok kıymetli heykel, sarkofaj ve saire gibi tarih ve medeniyete ait eserler arkeoloji âleminde önemli yankılar uyardırılmış ve mühim yayınlar yapılmasına sebep olmuştur. Bulunan binalar şunlardır:

Vedius Antoninus hamamları, iki nimfeum, tiyatro hamamları, Klod tapınağının propilesi, arkaik küçük bir tapınak, Timeteos kilisesi, Bizantin Efes'de iki manastır, Odeon hamamları,

⁷ Davit George Hogarth, *Excavation at Ephesus, The archaic Artemisia.*

Menderes Manisası kapısı önünde büyük jimnas, Ashab-ı Kehf'in mağaraları ve yüzlerce mezarı havi katakomb, Ayasuluk şatoları yanında İmparator Jüstiniyen tarafından yaptırılan muazzam Sen Jan kilisesi⁸. Son yıllarda Dr. Keil marifetiyle Belevi'de cesim bir mezar meydana çıkarılmıştır. Efes'in arkeologlar tarafından yapılan ve yıllarca süren kazıları sonunda meydana çıkarılan arkaik, helenistik romen çağlarına ait tarihsel yapılarla Küçük Asya'nın en eski ve önemli bir kültür merkezi olduğu bir kat daha belirmiş ve bu itibarla İzmir hinterlandında en fazla gezilen turistik bir harabe olmuştur.

XIV. yüzyılın başından itibaren Bizans'ın geçirdiği karışıklıkları fırsat bilerek bundan faydalanmak isteyen Türkmen Beylerinden Menteşe, Karasi, Saruhanogulları gibi Aydınogulları da istiklâlini ilân ile Batı Anadolu'yu yer yer işgal ediyorlardı. Bahis konumuzu teşkil eden Ayasuluk'taki İsa Bey camii'nin kurucusu olan İsa Bey, Aydınogullarından Mehmed Beyin⁹ oğluydu. Büyük babası Aydın Beyin Selçuklu devleti hizmetinde Uçbeyi olarak deniz komutanlığı ödevi de üzerindeydi. 1300 den 1403 yılına kadar, onbir senelik bir ara da dahil olduğu halde, 103 yıl süren bu Beylikte yedi bey hüküm sürmüştü ve içlerinden gerçekten çok faziletli ve büyük kahramanlar çıkmıştır. Bilhassa 27 yaşında pederi Mehmed Beyin yerine geçen Umur Bey, denizcilikte büyük liyakat ve kudret göstermiş ve bir çok defa Rumeli'ye geçmiş

⁸ Aziz, *Hafriyat raporları*, Maarif Vekâleti Mecmuaları, 1928—1929, No. 15—17.

1921 de İzmir'in işgali esnasında Yunanlı Arkeologlar tarafından bu kilisenin absid kısmı meydana çıkarılmış, fakat her nedense kazı bundan ileri götürülmiyerek yarım bırakılmıştır. (*Arkeologikondelton*. Atina 1925) İzmir Müzesi adına yapılan kazıda kilise binası tamamiyle meydana çıkarıldığı gibi absid yerinin de VI. yüzyılın en güzel örneğini teşkil eden mozayik döşeli olduğu görülmüştür.

⁹ Aydınoglu Mehmet Bey Birgi'de adına yaptırdığı Ulu camii'nin yanındaki türbede gömülüdür.

bir zattu¹⁰. Rumeli'ye asker göndererek Bizanslıların gözünü yıldırmak suretiyle Sultan Orhan'a mânen ve maddeten büyük yardımları olmuştur.¹¹ Rodos şövalyeleriyle müttelikleri olan diğer hükümet kuvvetleri tarafından donanması yok edilen Umur Bey, bunun tabii bir sonucu olarak İzmir şehrini de kaybetti. Fakat, büyük ve şeci bir komutan olan Umur Bey İzmir'i kurtarmak emeliyle İzmir civarında yaptırdığı İzmir kalesi'nden Frenkleri dört sene devamlı olarak iz'âç ettiyse de bir ok isabetiyle şehit oldu, yerine İsa Bey geçti. 1391 senesine kadar 43 yıl hükümdarlık eden İsa Bey, Yıldırım Bayezid'in Anadolu'da gelişen fütuhatını görerek dayanamayacağına kanaat getirince Aydın ülkesini Osmanlılara teslim ve kızı Hafsa Hatunu Bayezid'e vererek kendisine damat etti¹². Ve bu hareketine karşılık olarak ölümüne kadar kendisine İzmir ve Tire mülhakatı bırakıldı. Diğer kısımları Osmanlılara geçti ve daha sonra İsa Bey İznik'e aktararak orada öldü¹³. Bütün Aydın ili Osmanlı ülkesine bağlandı¹⁴. Aydınogulları darb yeri Ayasuluk olmak üzere para da basmışlarsa da üzerlerinde isim kayıtlı değildir. Yalnız nâma olarak İsa Beyin parası varsa da darb yeri yoktur.

Ankara savaşı arkasından Osmanlı devleti'nin parçalanması üzerine onbir yıl süren bir aradan sonra İsa Beyin

¹⁰ Halil Ethem, *Düvel-i islâmiye*, Aydınogulları bahsi 1927.

¹¹ Ahmet Tevhit, *Meskûkât-ı İslâmiye Kataloğu*, Dördüncü kısım 1321, ve *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Aydınogulları bahsi S. 619 v. d.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, 1937, s. 29.

¹³ Ahmet Tevhit, *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası*, s. 623.

¹⁴ Tevhit Beyin buyazısından İsa Beyin İznik'te gömülü olduğu mânası çıkarılmamalıdır. Aynı zamanda Müzeler ve Antikeler Müdürlüğü tarafından yayımlanan "Anıtları Koruma Komisyonu 1933-1934 yıllarındaki çalışmalar" adlı resimli dergide İsa Beye aidiyeti işaret ve tamir edildiğinden bahis olunan türbenin de İsa Beyin olmaması lâzım gelir. İsa Bey Birgi'de babası Mehmet Beyin türbesinde gömülüdür. Aziz, *Maarif Vekâleti Mecmuası*, No. 17, 1929, s. 126.

Musa Bey adındaki oğlu, babasının bir kısım ülkesini ele geçirdiyse de ömrü yetmiyerek öldü ve yerine oğlu II. Umur Bey (Ömer) geçti. Fakat bu da İzmir beyi Cüneyd ile başa çıkamayacağını anlayınca Cüneyd'i kendisine damat etti ve ordusunun komutasını ona bıraktı ve kısa bir zaman sonra yani bundan bir yıl sonra ölünce Aydıneli tamamen Cüneyd'in eline geçmiş oldu.

İşte Aydın oğullarının idare merkezi olan Ayasuluk, kendinden önce gelip geçen medeniyetin enkazı üzerine kurulmuş bir Türk şehri ve güzellik ülkesidir. Balat'taki İlyas Bey camii gibi bahis konumuz olan İsa Bey camii de buranın son bir varlığı olmuştur. Buradan gelip geçen eski medeniyetin güzellik sahnesi bununla kapanmaktadır.

İsa Bey camii, Ayasuluk şatolarıyla Jüstiniyen devrinde yapılmış olan kilisenin bulunduğu Akropol'ün batı yamaçlarında yapılmıştır. Mâbet, kilise ve cami gibi din kurullarının halkı bir tarafa çekme ve toplama hususundaki büyük ve mutlak hizmetleri ötedenberi bilinen bir gerçektir. VI. yüzyılın ortalarına doğru yaptırılan Sen Jan kilisesi'nin ne maksatla kurulduğunu incelemiştik. Buna göre İsa Bey camii'nin de şehrin bu kısmında yapılmış olması, bu gerçeği bir kere daha hatırlatmaktadır. Zaten imaret, türbe, kütüphane, mescit, hamam¹⁵ gibi yapılarla çevrili bulunması, Aydın oğullarının da idare merkezi olarak tuttıkları Ayasuluk'un bu sahasında yerleştiklerini gösterir. Bu binaların sayıları -göçmüş, varlıkları iz haline dönmüş olanlarını saymıyoruz- Selçuk-Türk oturlarının Bizanslılara nisbeten çokluk teşkil etmekte olduklarını ifham etmektedir. Camii'nin de bu kadar geniş tutulmuş olması ve gene yer yer mescit binaları bulunması bu zannı kuvvetlendirmektedir.

Cami, topografik durumu itibariyle kuzey ve doğu cepheleri dağın eteklerine gömülü bir surette yapılmıştır. Bu yön-

den diğer yüzlerdeki azamet ve ihtişam bu cephelerde bahis konusu olamaz. Fakat şurası da ilâve olunmalıdır ki, bu günkü toprak yığıntıları yağmur sularıyla yukarıdan aşağıya kayan topraklardan ortaya çıkmıştır. Bina, 48,68 × 56,53 ebadında dörtgene yakın bir saha kaplar. Asıl musanna ve muhteşem kapısı batı cephesinde olup beş altı kademeli mermer bir merdivenden avluya girilir. Avluya geçit veren iki kapı daha vardır. Bunlardan doğu yüzünde olandan 12 basamakla içeri inilir. Plâtfom tâbir edilen gezinti yerinden itibaren üstleri mermer örtülüdür. Kuzey kapısı, bu dıl'ın tamam ortasından ve iç kapının mihrine rastlar bir surette açılmış olup, üzerinde örtü ve tecemmülâta benzer bir şey yoktur. Avlu, dikdörtgene yakın bir plân arzeder. Üç tarafında revak yani direkaltı mahalleri vardır. Fakat onikiyi bulan bu sütunların kubbe taşıdıklarını gösterir hiçbir belirti yoktur. Altışar metre aralıklı ve birbirine kemerlerle bağlanan 5,80 metre yükseklik ve 0,60 santim kalınlığındaki bu sütunlar, sadece ahşap çatıya birer dayanak teşkil ediyorlardı. Duvar bedenlerinde altı adet yerli konsol taşı hiç şüphesiz, sütunlardan bedene atlayan kemerlerin nihayet noktalarıydı ve kemerlerin üzengi yüksekliği dokuz metreyi buluyordu. Doğu kapısı merdivenlerine rastlayan duvardaki konsol taşının hâlâ üzerinde bir kemer başlangıcı taşımakta bulunması bu kanaati kuvvetlendirmektedir. İç kapıyla dış kapı mihrinin üzerinde sekiz köşeli bir havuz kalıntısı vardır. Kenar taşlarına bakılırsa bu havuzun derin olması lâzımdır.

Üç tarafı revaklı olan avlunun üzeri açıktı. Zaten bu kadar geniş bir boşluğun hiç bir dayanağı olmaksızın sakafla örtülmüş olması, kabil değildi. Avludaki üst sıra pencere yerlerine gelince: bu pencerelerin buradaki varlıkları süsleyici bir mahiyetten başka bir şeye atfedilemez. Avlu içinde dördüncü bir kenarda da, yani doğrudan doğruya cami kısmı önünde revak bulunmaması ve yanları sütunlu kanatsız üç methalden içeri girilmesi, üzerinde çok dikkatle durulmaya değer bir

¹⁵ Bu hamamlardan biri mahalli müzenin bitişiğinde olduğundan islâm eserleri için müze haline getirildi.

keyfiyettir. 1912 de bu binayı tetkik ettiğimiz ve kazı sıralarında da bir çok defa incelemeye fırsat bulduğumuz bu iç kapı cidden halli karışık bir problem olmuştur. Gerçi avluyla cami'i birbirinden ayıran ana duvarın üzerinde ikişer kapı yeri daha görülmekte ise de bunlar, tarihini bilmediğimiz çok eski zamanlarda cami'in kervansaray olarak kullanıldığı bir sırada açılmış muhdes birer geçitten ibarettir. İncelememiz, kanat yerine ekseriya cami kapılarında görülen şekilde keçe üzerine deri kaplanmış kalın perdeyle örtüldüğü ve kışi süreksiz ve yumuşak devam eden burada bu kalın sütreyle iktifa edildiği neticesine varmaktadır. Avlunun doğu ve batı kapılarının yanlarında birer tuğla minare yükselmektedir. Fakat, doğudaki yıkılmış, mermer merdivenli kaidesinden başka varlığını gösteren bir iz kalmamıştır. Batı tarafındaki minareye gelince tuğla sırası, mozaik şeklinde birbiri üzerine konarak yükseltilmiş ise de çanak kısmının yukarısı yıkılmış ve bedeni de pek harap bir hale gelmiş iken, son yıllar da Maarif Vekâleti emriyle İzmir Müzesinin bilgi ve gözcülüğü altında restore edilmiş ve bu suretle yıkılma tehlikesi ortadan kalkmıştır*.

* 1934 yılında Maarif Vekâleti ile İzmir Vakıflar Müdürlüğünün verdiği tahsisatla, yıkılmak üzere olan minare eski malzemesine benzer surette imal olunan tuğlalarla tamir edilmiştir. Tamir esnasında garp cebhesi cümle kapısı kademeleri yıkılmak üzere olan duvar kısımları ve kubbelere tahkim edilmiş, kubbelerin ve bütün duvarların üzerleri yağmur sularının nüfuzuna mâni olacak bir şekilde örtülmüştür. Son cemaat mahalindeki toprak ve moloz yığınları da kaldırılmıştır. Bu temizleme ameliyesi orta şadırvanın kaidesini ve revakların sütun kaidelerini meydana çıkararak caminin teknil plân ve tertibatını gözününe koymuştur. Binanın çatlak yerlerine konulan müşireler vasıtasıyla de yapı dâimi bir nezaret altına alınmış bulunuyordu.

Bu tamir, tahkim ve kontrol işlerinde Vakıflar idaresi, yüksek Mimar Necmeddin Emre'nin vukuflu mesaisinden istifade etmiştir.

1935 yılında İzmir Vakıflar Müdürlüğünce bu cami ile Birgi'deki Aydınolu Mehmet Bey cami'inin içerisine ve dışarısına âid birçok resimleri ve gerekli malumatı ihtiva eden birer fiş hazırlanarak birer nüshası Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanelerine gönderilmiştir. Ha-

Binanın cami kısmı 18 × 48 ebadında olup tam ortadan uzunluğuna sekizer metre aralıkla tek sıra teşkil eden dört granit direk vardır. Mihrapla giriş üzerine tesadüf eden kısmın üzerinde yanyana iki kubbe bulunmaktadır. Kuturları dokuz metreyi bulan bu kubbeleri dört köşeli yüksek birer kasnak taşımaktadır. Kasnakların üçer yüzünde birer pencere vardır. Mihrap üzerine rastlayan kubbenin kasnakaltı kısmındaki pandandif = alika veyahut fakulyelerle kubbe başlangıcındaki kısımlar çini levhalarla süslenmiştir. Kubbenin üzeri açık kaldığı zamanlar akan yağmur sularının etkisiyle yerlerinden oynamış ve bir kısmı da dökülmüş ise de çoğu yerlerinde durmakta olan bu çiniler, Selçuk sanatının güzel örneklerindedir.

Kemerleri taşıyan başlıklardan dördü Selçuk taş yontma sanatının en ileri örneklerini taşımakta ve bir tanesi de harabe içinden hangi romen bina enkazından alındığı kestirilemeyen kompozit nizamında bir şapitodur. Selçuk başlıklarındaki sadelik ve düzgünlük yerine diğerinde külfetli süsleme görülür. Her ikisi de tabiatın ilham alınarak yapılan bu şapitoların ölçülerinde hiç şüphe yok ki, birincileri daha üstün yer tutarlar. Bütün kemerlerin direklerle bastığı yerde klâsik mimaride abakus denilen bir yastık vardır. Mimarı, bu kısmı geniş tutmuş olup üzerlerinde celi hatla âyetler yazılıdır.

Mihraba gelince, batı kapısı üzerindeki süslere ve işerde yere düşmüş üzerleri geometrik süsler bulunan kırık mermer levha kalıntılarına bakılırsa mihrabın da pek bediî bir tarzda işlenmiş olduğuna hükmetmek lâzımdır. Halbuki mihrabı

lim Baki Kunter tarafından yazılan bu fişlerde her iki camie âid etraflı malûmat mevcuttur. Gayet sanatkârane olan fotoğrafları Esat Nedim Tengizman tarafından çekilmiştir. Bu makalede de o resimlerden istifade edilmiştir.

İsa Bey cami'inde müteakip senelerde Maarif Vekâleti tarafından ayrıca tamir ve tahkim ameliyeleri yapılmıştır. Dr. H. AKIN'ın 1946 da yayınlanan "Aydın oğulları Tarihi hakkında bir araştırma" adlı eserinde Aydın oğulları ve eserleri hakkında bilgi vardır. — DERGI —

teşkil eden niş yukarıda söylediğimiz gibi burada bir kapı açılmak üzere kâmilen yıkılmış ve mihrabın stalâktitli anahtar veya hotoz taşı alınarak İzmir'de Kestane Pazarı camii mihrabına yerleştirilmiştir. Bir zamanlar içinde yeniden namaz kılınmak üzere mihrap kısmı karşılıklı yükseltelen iki bölge duvarıyla küçültülmüş ise de anlaşılın bu, çok zaman sürmemiş, yine metrük bırakılmıştır.

Yukarıda söylediğimiz gibi binanın en itinalı yüzü batı cephesidir. Kapı tecemmülâtını teşkil eden kısım; Sivas, Kayseri ve Konya'daki Selçuk anıtlarında gördüğümüz gibi yüksek ve etrafı işlenmiş bir çerçeve içindedir. Pah tâbir olunan müdevver kemerin altında stalâktit dizilerinin bittiği yerde iki sıra yazı varsa da üst sıra yazıları taşın fenalığından dökülmüş olduğundan okunması imkânı kalmamıştır. Alt sıra yazıya gelince besmeleyle başlayan bu yazı:

بسم الله الرحمن الرحيم امر بانشاء هذا الجامع
المبارك السلطان

الاعظم مالك رقاب الامم (.....)
المسلمين مبارزالدين

عيسى بن محمد بن آيدن خلدالله ملكه
عمل على ابن الدمشقي وكتبه

في تاسع شهر شعبان مستهل سنه ست
وسبعين وسبعائه¹⁶

Plânı İran ve Arap tarzında olan bu binanın üzerindeki kitâbeden anlaşılıyor ki, kurucu Aydınoğlu İsa Bey, mimarı da Şamlıoğlu Ali'dir ve arabî tarihe göre hitam tarihi de 1373 M. yılı Ocak ayının 13. Cumartesi gününe rastlamaktadır.

Bu musanna kapı kemerinin üst tarafına plâke edilmiş mermer levhalar, yer sarsıntılarında düşmüş ve kapıya ihtişam veren tezyinattan eser kalmamıştır. Kapı

üzerinde muasırı başka binalarda tesadüf edilemeyen Akroter yani uçluklar varmış. Bunları yere düşen parçalardan anlıyoruz. Bu motifler stilize edilmiş zambaktan başka bir şey değildir. Osmanlı mimarî tezyinatında sık sık kullanıldığına şahit olduğumuz bu motiflere en fazla Yenicami avlusuyla Mısırçarşısı kubbeleri üzerinde rastlanır.

Kapının sol tarafındaki altlı üstlü pencereleri inceleyelim: Güzel bir çerçeve içine alınmış olan üst pencerelerin üst kısımları stalâktit dizilerini taşıyıp altlarında ince, dar bir çerçevenin içinde hadisler vardır. Bunun altında süs mahiyetinde kabartma tezyinatı havi daire bulunmaktadır.

Kapının sağındaki pencere çerçeveler daha musanna olup sanatkâr, bunlarda yeknesaklıktan uzaklaşarak birbirine pek benzemiyen şekil ve tarzlar kullanmış olmakla beraber, bu kısmın umumi heyetindeki ahenk ve tenasüp asla ihmal olunmamıştır. Bu taraftaki birinci pencere büyük ve dört kenarı stalâktitli olmakla beraber yanındaki daha küçük ve sadedir, buna karşılık biraz daha yukarısına bir üçüncü pencere ilâve olunmuştur.

Alt sıra pencerelerine gelince: Yine sade ve listel denilen bordürlü olup söve taşlarının üzerinde renkli anahtar taşları kullanılmıştır. Fakat biri müdevver, öteki sivridir. Ahnlıkları üzerinde kabartma olarak Selçuk süslemesini taşıyan dairecikler vardır. Şurasını kaydedelim ki, pencerelerin içe bakan kısımları da aynı ihtimamla yapılmış geometrik mermer kabartma süsler taşımaktadır.

Bu cephede, yapılma sebeplerini kestirmek güç olan yassı bir takım hücreler vardır ve kemerleri zeminden yüksek değildir. Belki de bunlar o vaktin baharat ve saire gibi şeyler satan esnafın barınmaları için dükkân yerinde kullanılan birer sığınak olmuşlardır. Yapılma maksatları ne olursa olsun, cümle kapısının iki tarafında bulunan bu nişler, cepheye bir güzellik ilâve etmektedirler. Velhasıl Artemis tapınağı'nın billûratı, ince ve ufak olan krem renkteki taşları o kadar ihtimamla ve o kadar düzgün yontulmuş

¹⁶ Efes = Ayasuluk Rehberinden istinsah edilmiştir. Aziz, İzmir 1927.

ve müşterek fasılları o kadar imtizaçlı ve mahirane bir şekilde yerleştirilmiştir ki, yapılış tarihi üzerinden beş altı asırlık bir zaman geçtiği halde binanın bu bölümünün dış yüzünde en ufak bir oynayış bile sczilmez.

Kendisine mor bir fon teşkil eden Ayasuluk Akropol'unun önünde,

Anadolu'nun hayat verici parlak güneşinin üzerine serptiği huzmelerle mermeri altın sarısı bir renk kaplıyan Selçuk Türkleri'nin Efes'te yarattığı bu ölmez san'at eseri, olanca güzellik ve ihtişamıyla güzellik meftunlarına büyük bir zevk ve derin bir sevgi ve hayranlık telkin eder.

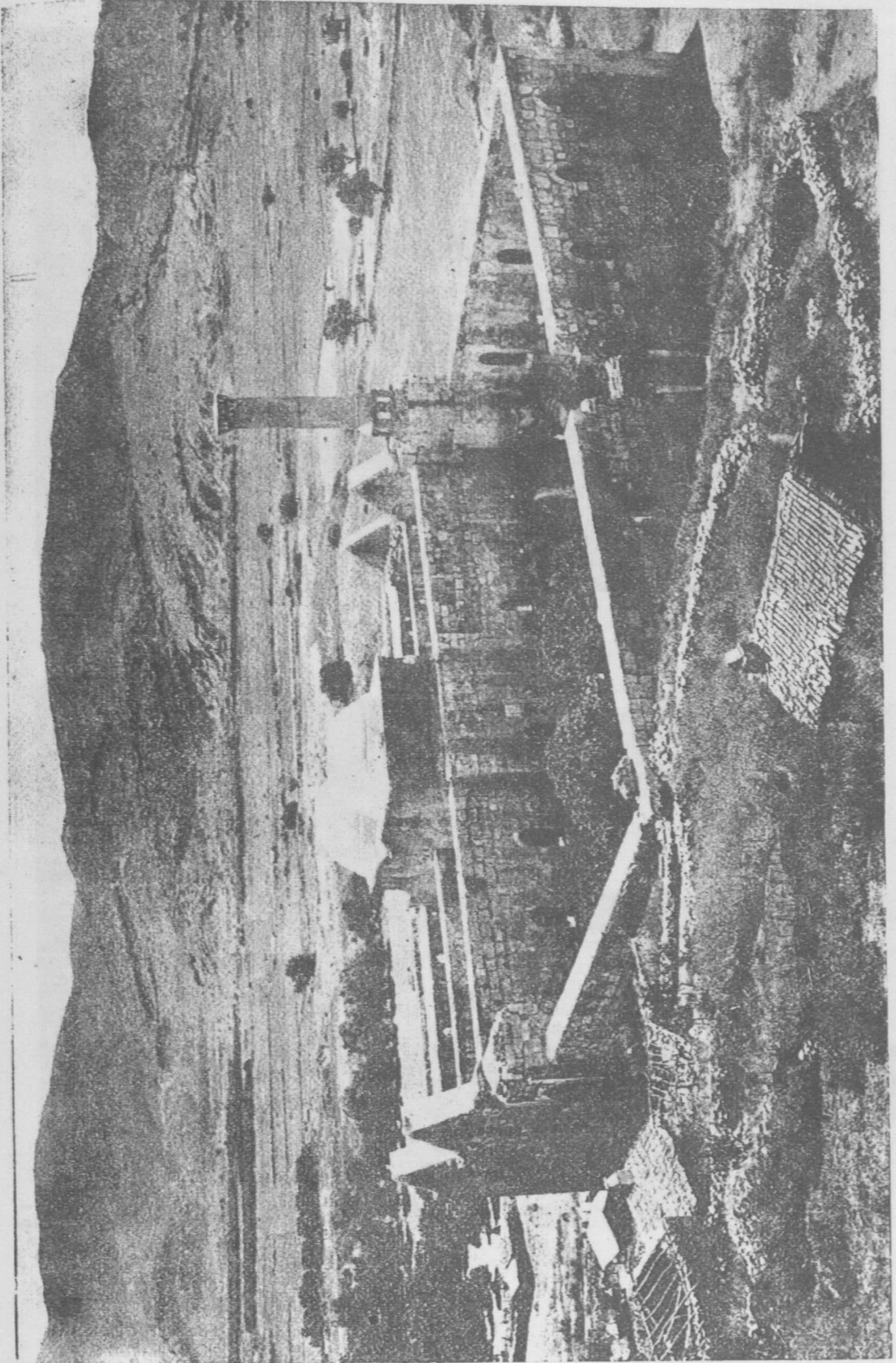

Res. 1 — Efes Ayasluđ hisarının dış kapısı.

Res. 2 — Efes'te su kemerleri.

Res. 5 — Ayasulug' da Aydmoglu Isa Bey cami'i.

götürdüler ve orada kaldık. Cumartesi günü R. Afida'nın biraderi değerli genç, Muhterem R. Solomon Biji bize gelecek evine götürdü, yedirdi, içirdi, çok hürmet ve itibar etti. Hamursuz'un ilk gününden sonra R. Eliah Fuki, biraderi zengin Judah Fuki vasıtasıyla bizi çağırıldı ve çok hürmet etti. O gece onlarda kaldık. Salı günü -Allah onu korusun- R. Joseph Maruli bizi alarak Balat'ta R. David Suna'nın evine götürdü. Ev yeni yapılmıştı ve bir kıral sarayı gibi güzeldi. Orada yahudi cemaatinden muhterem zevatla konuştuk. Çarşamba günü Sungas adıyla anılan R. Eliah Sadik bizi Hasköy'de R. Benjamin'in evine götürdü. Muhtelif renklerle boyanmış olan bu ev de yeni yapılmıştı ve önünde güzel bir bahçesi vardı. Eve cemaatten R. Samuel Biji, R. Solomon Biji, R. Benjamin Biji gibi bazı muhterem zevati çağırılmıştı. Günün ü onlarla çok hoş bir tarzda geçirdik ve büyük itibar gördük. Birgün de R. Barukh Japhet, R. Eliah Sadik ve Çelebi lâkabiyle anılan R. Elijah Hillel bizi alıp Hasköy'e götürdüler ve onlarla yiyip içip eğlendik. Cenab-ı Hak Celle Celâ-lühü onlara kat kat mükâfatını versin, Amin..

Hilkat-i âlemin 5402 nci senesi İyyar ayının beşinci pazar günü (16 Mayıs 1642) İstanbul'dan bir gemiye ¹¹² bindik ve dokuz günlük bir seyahatten sonra Çarşamba günü Balaklava'da ¹¹³

karaya çıktık. Bizi sağ ve salim memleketimize kavuşturduğundan dolayı Allah-ü Azimü's-şan'a şükürler olsun.

Seyahatimiz bu suretle şu şekilde cereyan etmiş oldu: Mısır'dan Kudüs'e 15 gün yol, iki veya üç cumartesi, cem'an 18 gün.. Kudüs'ten Şam'a bir cumartesi dahil 9 gün yol.. Şam'dan Haleb'e 10 gün ve Halep'ten İstanbul'a 30 gün..

Biz Balaklava'da karaya çıkınca cemaatimiz halkı haber alıp bir kısmı Balaklava şehrine, diğer bir kısım ulema da yarı yola kadar geldiler. Eski yurt¹¹⁴ kasabasına varınca bir çok kimse geldi. Buradan da hareketle Nisf Hirka ¹¹⁵ denen pınara vardık. Burada talebe-i ulûm ve erkek, kadın bir çok cemaat halkıyla karşılaştık. Bunların hepsi bizi karşılamaya gelmişti. Bize çok itibar edip candan karşılama merasimi yaptılar ve bizi evlerimize kadar ilâhiler, musiki ve hoş şarkılarla götürdüler. Allah-ü Azimü's-şan derecelerini arttırsın ve mükâfatlarını iki misli eylesin. Mesih onların gününde gelip cümlemizi kurtarsın ve bizim derdimizin dermanını versin de âyetin hükmü yerine gelsin. Az bir şey bin olacaktır ¹¹⁶. Allah onları her türlü elem ve kederden muhafaza etsin, korusun, tatyip etsin ve yükseltsin, Amin.. Allah-ü Zül-celâl Mukaddes Mâbed'in tamerini bizim günlerimizde nasip cilyerek onları sevindirsin. Amin.....

¹¹² SWLK. İhtimal gitmek, çıkmak mânasına gelen ibranice SLK kökünün gramer kaidelerine uymıyan bir şeklidir.

¹¹³ BLYKLY: Balıklı. Gurland, Balaklava isminin, elyazması kitabın sahifesinin kenarına ilâve edildiğini kaydediyor.

¹¹⁴ 'YSKY YWRT.

¹¹⁵ NYSF HĖRK'.

¹¹⁶ İşaya 60.22. Âyet'in sonu şöyledir: "Ve küçük bir şey kuvvetli bir millet olacaktır. Allah zamanını tâcil etsin."